

ЛЕКЦІЯ 2

РОЛЬ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В СУСПІЛЬСТВІ

1. Поняття і ознаки держави.
2. Внутрішні та зовнішні функції держави.
3. Форми держави.
4. Поняття права, його ознаки і функції.
5. Структура правової норми. Види правових норм.
6. Джерела права.
7. Поняття і структура правовідносин.
8. Правосвідомість.

1. Поняття і ознаки держави

Держава – це особлива політико-територіальна організація влади, що має суверенітет, володіє спеціальним апаратом управління і примусу, здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкової сили і здійснювати керівництво суспільством.

Ознаки держави:

1. *Територія.* Влада діє на людей залежно від території їх проживання. Поширення державної влади лише на відокремленій кордонами частині Землі зумовлює адміністративно-територіальний поділ: вся територія держави розбивається на адміністративно-територіальні одиниці (області, округи, штати), на яких організується державна влада та управління.
2. *Суверенітет.* Це політико-правова властивість державної влади, яка виявляється у:
  - а) верховенстві державної влади на території країни, можливості самостійно вирішувати важливі питання суспільного життя, встановлювати загальнообов'язкові для всіх членів суспільства правила поведінки;
  - б) єдності державної влади, тобто наявності в державі лише законодавчо встановлених державних органів, відсутності будь-яких не передбачених законом паралельних структур влади;
  - в) незалежності державної влади на міжнародній арені.
3. *Наявність особливого апарату управління,* який забезпечує виконання функцій держави.
4. *Наявність публічної політичної влади,* що виявляється в існуванні груп людей, які здійснюють владні управлінські функції, впливають на суспільні відносини шляхом авторитету або примусу.
5. *Наявність загальнообов'язкових правил поведінки* – правових норм. Держава видає закони та інші акти, які є загальнообов'язковими для всього населення країни.

6. *Система податків.* Це збір коштів, які держава у певній пропорції збирає з населення, підприємств, організацій для утримання державного апарату, армії, поліції, здійснення загальнокорисних цілей – фінансування освіти, культури, охорони здоров'я тощо.

7. *Зовнішня атрибутика:* гімн, прапор, герб, столиця.

Держава є універсальною політичною формою організації суспільства, центральним елементом політичної системи, тому що:

- у кожній країні може бути багато політичних організацій, а держава існує лише одна;
- тільки держава може вирішувати будь-які загальносуспільні справи, а решта організацій вирішують справи, що стосуються лише частини суспільства;
- лише держава має право виступати від імені свого народу;
- лише веління держави, втілені у правові норми, є загальнообов'язковими для всього населення країни.

2. Внутрішні та зовнішні функції держави

Функції держави – це основні напрямки діяльності держави всередині країни та на міжнародній арені для досягнення певних цілей.

Цілі діяльності держави – бажаний результат її внутрішньої та зовнішньої політичної, економічної та іншої діяльності.

Класифікація функцій держави:

- 1) за ознакою часу їх здійснення – функції постійні (освіта, правопорядок) та тимчасові (ліквідація стихійного лиха);
- 2) за сферами суспільного життя – економічні, соціальні, політичні;
- 3) залежно від напрямків державної діяльності щодо меж країни – внутрішні та зовнішні функції.

Внутрішні функції – це напрями діяльності держави, у яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та ін. сторін життя суспільства.

Внутрішні функції України:

- економічна (формування бюджету, планування економічного розвитку);
- культурно-виховна;
- соціального обслуговування (фінансування охорони здоров'я, пенсійне забезпечення);
- охорони та захисту всіх форм власності;
- охорони правопорядку, прав та свобод людини і громадянина;
- екологічні (охорона природного середовища);
- інші.

Зовнішні функції – це основні напрямки діяльності держави за її межами у зносинах з іншими державами та світовим суспільством.

Зовнішні функції України:

- організація співробітництва з іншими державами та світовим суспільством;
- захист від нападу ззовні, охорона державних кордонів;
- підтримка миру і мирного співіснування держав, запобігання війнам;
- економічного та культурного співробітництва;
- екологічна;
- участь у вирішенні інших світових глобальних проблем сучасності.

Внутрішні та зовнішні функції кожної держави тісно пов'язані, оскільки зовнішня політика держави значною мірою залежить від внутрішніх умов існування цієї країни.

Основні методи здійснення функцій держави:

- переконання – метод, суть якого зводиться до виховання у населення бажаної для держави поведінки;
- заохочення – метод, суть якого зводиться до пропаганди позитивного досвіду здійснення функцій держави та надання певних переваг колективам і особам, які наслідують цей досвід;
- примус – метод, що полягає у можливості застосування або у реальному застосуванні до правопорушників заходів щодо притягнення їх до відповідальності.

Основні форми здійснення функцій держави:

- законодавча (створення законів та ін. правових норм);
- виконавча (реалізація правових норм);
- судова (скасування незаконних актів, припинення неправомірних дій).

Механізм держави. Держава як велика і універсальна система складається з менших організацій, які є ланками цієї системи. Всі вони беруть участь у здійсненні функцій держави. У сукупності ці організації – механізм держави. До нього входять три групи державних організацій:

1) державні органи – наділені чітко визначеними владними повноваженнями з управління конкретними сферами суспільного життя:

- представницькі законодавчі органи;
- органи виконавчої влади;
- органи судової влади.

2) державні установи – державні _____ організації, які під керівництвом державних органів здійснюють функції держави у сфері виробничої діяльності;

3) державні установи – державні організації, які під керівницт-

вом державних органів здійснюють функції держави у сфері діяльності, пов'язаної з наданням послуг та створенням нематеріальних цінностей.

3. Форми держави

Форма держави – сутність трьох елементів: форми правління, форми державного устрою і політичного режиму.

1. **Форма правління** – це організація верховної державної влади, порядок утворення вищих державних органів, їх компетенція та взаємовідносини між ними. Дві форми правління – монархія і республіка.

Монархія – це форма правління, за якої верховну владу в державі повністю або частково здійснює одна особа, що належить до правлячої династії і отримує владу у спадок і на все життя.

Необмежена монархія – це монархія, за якою монарх не з ким не ділить верховну владу і сам видає закони, призначає чиновників на вищі посади, здійснює вищий суд та управляє державою на свій розсуд (Саудівська Аравія, Оман).

Обмежена парламентська монархія – це монархія, за якої влада монарха суттєво обмежується конституцією. Реальна влада у країні належить парламенту та уряду, члени якого підпорядковані парламенту. Монарх є символом єдності нації, народу, держави. Серед обмежених монархій відокремлюють дуалістичну монархію, якій притаманна подвійність верховної влади. Законодавчі повноваження в такій країні розподіляються між виборним представницьким органом і монархом з підпорядкованим йому урядом (Марокко, Йорданія).

Республіка – це така форма правління, за якої державна влада здійснюється виборними органами, що обираються населенням на певний термін. Республіки бувають: парламентські, президентські та змішані.

У парламентських республіках (Італія, ФРН, Молдова, Австрія):

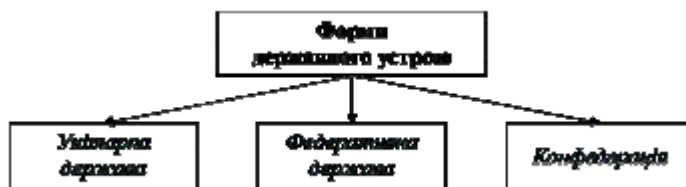
- глава держави обирається парламентом;
- уряд формується із представників партій, що мають більшість у парламенті;
- уряд підзвітний парламенту і несе перед ним колективну відповідальність за свою діяльність;
- парламент може висловити урядові недовіру, що тягне за собою його відставку.

У президентській республіці (США, Аргентина, Казахстан, Білорусь):

- президент обирається населенням країни за особливою процедурою;
- уряд призначається президентом і затверджується парламентом;
- уряд підзвітний президенту, а не парламенту;
- законодавча влада належить представницькому органу;
- президент є головнокомандувачем, має право відкладного вето на рішення парламенту та деякі інші права (розпуск парламенту).

Республіки, у яких поєднуються у тому чи іншому співвідношенні елементи як президентської, так і парламентської республік, називаються змішаними (Україна, Росія, Франція, Португалія, Болгарія). Вони бувають парламентсько-президентськими і президентсько-парламентськими.

2. Форма державного устрою визначається адміністративно-територіальною організацією держави, ступенем самостійності адміністративно-територіальних утворень (областей, штатів, країв) в управлінні своїми справами та їх залежністю від центральних органів влади.

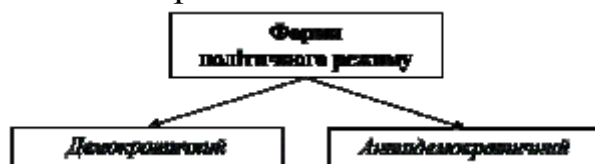
Унітарна держава – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак суверенітету (Україна, Білорусь, Франція, Польща). Для таких країн характерною є наявність єдиної системи державних органів, єдиного законодавства, єдиної системи судових і правоохоронних органів, єдиного громадянства. Унітарні держави поділяються на централізовані і децентралізовані. У складі унітарної держави допускається існування автономій, які можуть вирізнятися характером самоврядування, мовними та культурними особливостями.

Федеративна держава – об'єднання кількох держав або державних утворень – суб'єктів федерації, які мають свої законодавчі, виконавчі, судові органи, а інколи й своє законодавство. Територія федерації складається з території її суб'єктів (Росія, США, Бразилія).

Конфедерація – це форма союзу держав для забезпечення спільних інтересів за умов збереження за державами-членами цього союзу їх суверенітетів. Члени конфедерації зберігають право виходу зі

складу конфедерацій (Австро-Угорщина, Сенегал та Гамбія).

3. Форма політичного (державно-правового) режиму. Політичний режим виявляється в сукупності засобів, прийомів і способів реалізації державної влади, що відображають її характер і зміст з погляду співвідношення демократичних і недемократичних засад. Розрізняють два види політичного режиму: демократичний та антидемократичний.

Ознаки демократичного режиму:

- проведення виборів вищих і місцевих представницьких органів;
- плюралізм (багатоманітність) у політичній, економічній, ідеологічній та духовній сферах життєдіяльності людей;
- рівність громадян у здійсненні ними своїх прав і виконанні обов'язків;
- свобода слова, друку, зборів, участі у партійних та громадських організаціях.

У структурі демократичного режиму умовно виділяють:

- безпосередню демократію (пряму участь населення у вирішенні питань державного життя шляхом загальнонародного голосування (референдуму);
- представницьку демократію (участь народу в справах держави через представницькі, виборні органи, тобто через депутатів вищих і місцевих виборних органів).

Види антидемократичних режимів:

1. *Тоталітарний режим.* Має такі ознаки:

- тоталітарний (повний) всеохоплюючий контроль над всіма сферами суспільного життя громадян;
- узурпація влади однією масовою партією, яка нав'язує населенню свою ідеологію за умов нетерпимості до інших ідеологій.

2. *Авторитарний режим.* Має риси, подібні до тоталітарного режиму, але контроль над різними сферами життя суспільства не має такого всеохоплюючого і жорсткого характеру. Авторитарний режим ґрунтується на культурі однієї або кількох осіб, яким офіційна ідеологія часто намагається створити авторитет, акцентуючи увагу на турботі цих осіб про народ, державу тощо.

Види авторитарних режимів:

- диктаторський режим – владу перебирає на себе політичний

лідер, закони можуть ігноруватись, діяльність уряду контролюється диктатором;

– військовий режим – вища державна влада зосереджується в руках військових, які управляють економікою і соціальною сферою. Діяльність партій забороняється;

– теократичний режим – в одній особі зосереджується вища державна і релігійна влада, значна частина релігійних норм включається в систему права, певні функції держави здійснюються релігійними організаціями і служителями культу.

3. *Деспотичний режим*. Існує за умов абсолютної монархії. Характерна безглузда жорстокість правителя заради егоїстичних особистих інтересів.

4. *Тиранічний режим*. Заснований на одноосібному правлінні, але владу тиран отримує не за правом успадкування, а внаслідок насильницького захоплення (шляхом державного перевороту). Головна мета тирану – зберегти владу. Для тиранії характерні свавілля, беззаконня, фізичне і моральне насильство над людьми, жорстокі репресії.

5. *Фашистський режим*. Являє собою крайню форму тоталітаризму і авторитаризму, поєднану з ідеологією зверхності однієї нації над іншими, націоналізмом і расизмом. Цим режимам притаманна агресивна зовнішня політика, зорієнтована на захоплення чужих земель та поневолення інших народів.

6. *Охлократія* – влада натовпу, юрби, нехтування законами, використання такої ситуації у власних інтересах політичними авантюристами та кримінальними елементами.

4. Поняття права, його ознаки і функції

Право – це система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил поведінки (норм), які охороняються силою державного примусу і забезпечують юридичну регламентацію суспільних відносин у межах території усієї країни. Право

_____ відображає певний тип виробничих відносин, умови життя суспільства, його соціальну, класову структуру та співвідношення класових сил, традиції народу, його культуру. На державу і право впливають демографічні процеси у суспільстві, географічне середовище, а також зовнішні умови життя країни. Право складається з правових норм.

Характерні ознаки правових норм:

1. Норми права виникають разом із державою і офіційно встановлюються чи санкціонуються державою. Право – це правила поведінки, які походять уже не від суспільства, а від держави, вступаючи втіленням волі держави, тобто державної волі політичних сил, які перебувають при владі.

2. Норми права, у випадках невиконання їх добровільно, забезпечуються державною владою; держава охороняє їх від порушень шляхом державного примусу.
3. Норми права регулюють і охороняють найбільш важливі, з позиції інтересів суспільства, держави та особи, суспільні відносини і соціальні цінності.
4. Норми права – це правила поведінки загального характеру. Правила поведінки, відображені у правовій нормі, адресовані не конкретному суб'єктові, а поширюється на всіх, хто стає учасником відносин, які регулюються певною нормою права.
5. Норми права встановлюють юридичні права та обов'язки учасників суспільних відносин або правовий статус суб'єктів відносин.
6. Норми права виражаються тільки в певних офіційних формально визначених формах (закони, постанови, укази, декрети) і мають свою чинність у часі і просторі.
7. Правові норми тісно пов'язані між собою, діють у єдності, складаються у правові інститути, правові галузі та інші частини системи права.

Функції права – це основні напрямки його впливу на суспільні відносини. У цілому функції права відповідають функціям держави, але найчастіше виділяють регулятивну й охоронну функції права.

Регулятивна функція використовується для запровадження позитивних правил поведінки шляхом закріплення наявних правил або для забезпечення активної поведінки тих чи інших суб'єктів. Цією функцією здійснюється регулювання економічних, політичних, соціальних, культурних та інших суспільних відносин.

Охоронна функція призначена для вжиття заходів юридичного захисту та юридичної відповідальності, характеризується особливими засобами впливу на поведінку людей.

Роль права в реалізації класових і загальносуспільних інтересів залежить від типу держави, класів і суспільних груп, які перебувають при владі, їх світогляду та рівня загальної культури, співвідношення класових сил, впливу релігії на суспільство та низки інших чинників.

5. Структура правової норми.

Види правових норм

Норма права – це формальне визначене, сформульоване або санкціоноване державою загальнообов'язкове правило поведінки, здійснення якого забезпечується державними примусовими заходами.

Структура норми права – це її складові, визначені такими термінами: гіпотеза, диспозиція, санкція.

Гіпотеза – частина правової норми, у якій зазначаються обста-

вини, за яких слід керуватися зазначеною нормою.

Диспозиція – частина правової норми, яка визначає, яким може або повинна бути поведінка суб'єкта права за наявності умов, зазначених у гіпотезі.

Санкція – частина правової норми, у якій зазначаються заходи державного впливу або юридична відповідальність, які застосовуються у випадку невиконання приписів, передбачених у диспозиції.

Види норм права. За характером приписів поведінки особи норми права поділяються на три види:

1. *Імперативні* (зобов'язуючі) – встановлюють для учасників суспільних відносин вимогу дотримуватись певної поведінки.

2. *Диспозитивні* (уповноважуючі) – надають учасникам суспільних відносин право вибору поведінки у певних межах, якими вони за бажанням можуть користуватися.

3. *Заборонні* – запроваджують заборону щодо вчинення тих чи інших дій.

Залежно від того, чи встановлює правова норма правила поведінки, чи передбачає процедуру здійснення прав і обов'язків, норми права поділяються на: *матеріальні*, що встановлюють права та обов'язки громадян, підприємств, організацій, та *процесуальні*, що передбачають методи здійснення передбачуваних у нормах матеріального права обов'язків і прав.

Визначають також інші види правових норм, наприклад, дефінітивні, що закріплюють юридичні поняття; соціальні – поширюються на певну категорію осіб, виключні – встановлюють винятки із загальних правил тощо.

За ознакою класових і загальносуспільних інтересів усі правові норми можна поділити на три групи.

До першої групи належать правові норми, які виражають лише інтереси економічно і політично пануючих у суспільстві груп населення.

Друга група об'єднує правові норми, які виражають інтереси абсолютної більшості населення країни.

Правові норми третьої групи спрямовані на захист соціально незахищених верств населення.

6. Джерела (форми) права

Основні джерела права:

1. *Правовий звичай* – це правило поведінки, яке санкціонується та забезпечується державою.

2. *Правовий (судовий чи адміністративний) прецедент* – рішення компетентного органу держави, якому формально надається обов'язковість при розв'язанні всіх аналогічних судових чи адмініст-

ративних справ.

3. *Нормативний договір* – це письмовий документ, у якому загальні правила поведінки встановлюють кілька суб'єктів (учасників договору).

4. *Міжнародно-правові акти* – це норми міжнародного співтовариства, які за згодою держави поширюються на її території.

5. *Нормативно-правовий акт* – це письмовий документ державного органу, прийнятий у межах компетенції цього органу.

7. Поняття і структура правовідносин

Правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами права. Через правовідносини особи можуть реалізовувати свої права та обов'язки, задовольняти свої інтереси. Правовідносини виникають у конкретній поведінки суб'єктів правовідносин.

Основні ознаки правовідносин:

- вони виникають на основі норм права;
- характеризуються наявністю сторін, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки;
- вони є видом суспільних відносин фізичних чи юридичних осіб, організацій, спільнот;
- здійснення суб'єктивних прав чи додержання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою.

28

Правовідносини включають у себе такі елементи: суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин.

Суб'єктами правовідносин вважають їх учасників, що є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Суб'єктами правовідносин є:

- фізичні та юридичні особи;
- державні та громадські організації (профспілки, партії тощо);
- різні спільноти (трудовий колектив, нація, народ, населення).

Суб'єкти правовідносин повинні володіти правосуб'єктністю (правоздатністю, дієздатністю й деліктоздатністю).

Правоздатність – це здатність суб'єкта бути носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Дієздатність – це здатність суб'єктів своїми діями набувати і самостійно здійснювати суб'єктивні права та виконувати юридичні обов'язки.

Деліктоздатність – це обумовлена нормами права здатність суб'єктів нести юридичну відповідальність за вчинені правопорушення.

Об'єкти правознавства – це ті реальні соціальні блага, що задо-

вольняють інтереси і потреби людей і з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Їх поділяють на матеріальні й духовні блага, дії суб'єктів, правовідносини, результати їх діяльності, у тому числі й духовні.

Зміст правовідносин складають права та обов'язки його учасників.

Зміст суб'єктивного права включає в себе такі можливості:

- 1) діяти відповідно до свого бажання та користуватися соціальним благом, що закріплюється суб'єктивним правом;
- 2) вимагати певних дій від зобов'язаної сторони;
- 3) звернутися до суду, державного органу чи посадової особи щодо захисту свого права.

Змістом юридичних обов'язків є необхідність:

- 1) здійснення певних дій та вимоги здійснення або нездійснення тих чи інших дій від інших осіб;
- 2) утримання від здійснення дій, що суперечать інтересам інших осіб;
- 3) несення юридичної відповідальності за невиконання чи неналежає виконання передбачених нормою права дій.

29

Залежно від тих чи інших ознак можна виділити такі **види правовідносин**:

- 1) *за галузями права*: конституційно-правові, кримінально-правові, цивільно-правові, трудові, сімейно-правові, фінансово-правові тощо;
- 2) *за кількістю суб'єктів*: прості (між двома суб'єктами) та складні (між трьома суб'єктами та більше);
- 3) *за розподілом прав та обов'язків суб'єктів*: односторонні (кожен суб'єкт має або лише право, або лише обов'язок) та багатосторонні;
- 4) *за характером дій зобов'язаного суб'єкта*: активні (суб'єкт повинен вчинити певні дії) та пасивні (суб'єкт повинен утримуватись від певних дій);
- 5) *за методом правового регулювання*: договірні (обопільне волевиявлення сторін) та управлінські (здійснення одностороннього волевиявлення);
- 6) *за дією часу*: довготривалі та короткотривалі;
- 7) *за функціональною спрямованістю відповідних норм права*: регулятивні та охоронні.

8. Правосвідомість

Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, сукупність

світоглядів, ідей, що виражають ставлення людей, соціальних груп, класів до права, його мети, законності, правосуддя. *Правосуддя* містить у своїй структурі: *правову ідеологію* – систему правових поглядів, які ґрунтуються на певних соціальних, моральних, релігійних і наукових позиціях та *правову психологію* – звички, почуття, емоції людей щодо правових явищ, буденне ставлення членів суспільства до права.

Правосвідомість пов'язана з правовою системою. *Правова система* – це сукупність усіх взаємопов'язаних правових явищ у суспільстві: створення, реалізація і охорона права, забезпеченість виконання правових норм, вплив права на суспільство, ставлення членів суспільства до чинного законодавства тощо. __